

Grammaticale stilistiek en stilistische grammatica

*Varianten van redeweergave in het Nederlands**

Arie Verhagen

NT 24 (1): 83–112

DOI: 10.5117/NEDTAA2019.1.009.VERH

Abstract

Grammatical stylistics and stylistic grammar

Linguistic analyses of the function(s) of grammatical constructions can both strengthen stylistic analyses by providing these with a firm basis, and derive support from them as well, to the extent that the grammatical analysis helps explain stylistic observations. Another potentially fruitful connection between grammatical and stylistic research lies in their complementary perspectives. Grammatical semantic analyses are usually semasiological: given a grammatical construction, the question is what its function is. Stylistic research provides an onomasiological perspective: given some content to be conveyed, the question is what difference it makes to express it in one way or another. These ideas are elaborated here for the domain of speech and thought representation (STR) in Dutch narrative texts. Stylistic differences between a number of translations of the same biblical story provide the starting point for a renewed investigation of the precise linguistic tools and mechanisms that are put to use in STR in Dutch, with a focus on the position and syntagmatic and paradigmatic properties of reporting clauses. A corpus study shows a number of sometimes subtle distributional and semantic differences, including different constraints on reported clauses. Preposed reporting clauses exhibit a preference for relatively neutral fillers of the

* De uiteenzettingen over Mulisch en Reve in dit artikel zijn gebaseerd op de analyses in hoofdstuk 6 van Stukker & Verhagen (2019), geproduceerd in het kader van NWO-project 360-70-260. Ik dank twee anonieme beoordelaars en de redactie van Nederlandse Taalkunde voor hun commentaar op de eerste versie van dit artikel, dat daardoor op diverse punten aangescherpt en verbeterd is.

predicate slot and occur only with direct speech; this pattern is therefore labelled *Citation construction*. Parenthetical and postposed reporting clauses, on the other hand, show a higher incidence of subjectively evaluating predicates and combine more easily with various forms of less-than-direct representation of a character's utterance or thought; this variant is labelled *Inquit-construction*. The traditional narratological three-way distinction between Direct and Indirect Discourse and the 'mixed' form Free Indirect Discourse, is thus replaced by a set of combinations of linguistic features, which are finally shown to be involved in stylistic differences as well as similarities between two famous modern Dutch novels.

Keywords: stylistics, speech and thought representation, direct discourse, free indirect discourse, reporting clauses

1 Inleiding: stijl en de analyse van relaties tussen vorm en functie

In de studie van verbanden tussen vorm en interpretatie van taal – een algemene en neutrale formulering van het object van de taalkunde – is het nuttig onderscheid te maken tussen het *semasiologische* en het *onomasiologische* perspectief (Geeraerts 2010). Semasiologie neemt de vorm als vertrekpunt en analyseert wat daarmee uitgedrukt wordt, terwijl de onomasiologie het omgekeerde perspectief kiest: er wordt onderzocht op welke manieren een bepaalde boodschap, een gegeven conceptie, e.d. wordt geformuleerd. Voor een volledig begrip van verbanden tussen (waarneembare) vormen en (onwaarneembare) betekenissen en boodschappen is het noodzakelijk deze beide perspectieven te combineren. Om een lexicaal voorbeeld te geven: semasiologisch overlappen de prototypes van *huis* en *woning* in hoge mate, maar onomasiologisch is *huis* duidelijk de prototypische uitdrukking voor een bouwsel waarin men woont. Vanwege de waarneembaarheid en concreetheid van de vorm is het begrijpelijk dat het onderzoek sneller van een semasiologisch perspectief start, zowel in de lexicologie als in de grammatica. Het is makkelijker om een vraag te onderzoeken zoals 'Wat is de functie van de passief-constructie?' dan om een conceptueel domein af te bakenen waarbinnen de passiefconstructie één van de opties is, en dan te vragen naar de condities waaronder de keuze op de ene of de andere optie valt.

Hier kan stilistisch onderzoek nuttige diensten bewijzen. Bij stijl gaat het immers om keuzes, nl. voor bepaalde formuleringsvarianten (Leech & Short 2007[1981]: hoofdstuk 1), en het bestaan van varianten veronderstelt

een gemeenschappelijk domein waarbinnen keuzes te maken zijn.¹ Daardoor biedt onderzoek naar stijl bij uitstek de mogelijkheid om de twee genoemde perspectieven te combineren. Het domein waar ik me hier op richt is dat van redeweergave in verhalende teksten: het weergeven van taaluitingen of gedachten van personages.²

2 Mulisch, Reve, en Genesis

Stijl wordt vooral zichtbaar, en ‘onderzoekbaar’, in verschillen tussen teksten die in andere opzichten kenmerken met elkaar delen (Stukker & Verhagen 2019). Zo zijn de volgende twee tekstfragmenten stilistisch duidelijk verschillend.

- (1) Quinten keek op en ontmoette de ogen van Max en Sophia, die ook elkaars brieven al hadden gelezen. In de ochtendzon waren de eerste wespen alweer neergestreken op de honingresten.

‘Wat is een heremiet?’

‘Een kluizenaar.’

‘Is papa nu net zo weg als mama?’ Onafgebroken hoorde Max een regel in zijn hoofd: *Ich bin der Welt abhanden gekommen*, – het was of Onno’s boodschap zich daarachter verborg, zodat zij nog niet werkelijk tot hem kon doordringen. Ook was hij geschrokken van de zin waarin Onno zei, dat zijn leven in hogere mate door hem was bepaald dan hij zelf wist, – maar uit het vervolg bleek, dat dat geen betrekking kon hebben op Quinten. In verwarring keek hij Quinten aan en zocht naar een antwoord op zijn vraag, maar Sophia zei:

‘Natuurlijk niet. Hij is gewoon ergens, maar hij wil met niemand meer praten. Hij rouwt heel erg om tante Helga en daarom zegt hij dat nu allemaal. Ik denk dat...’ Plotseling verdwenen haar woorden in het oorverdovende geraas van een laag overscherende formatie straaljagers; zij wachtte even tot het geluid achter de bossen veranderde in het dreunen van een ver onweer.

1 Tekstfragmenten vormen dan ook cruciale evidentie, en cruciaal demonstratiemateriaal. Voor een actuele onderbouwing en uitwerking van het stijlbegrip, en de relatie ervan met het ruimere kader van de taal- en cognitiewetenschappen, zie Stukker & Verhagen (2019, hoofdstuk 1).

2 Dit generaliserende gebruik van de enkele term *redeweergave* (waarvoor in het Engels *speech and thought representation* gebruikt wordt) is van oudsher gebruikelijk in de Neerlandistiek.

‘Ik ben daar niet zo zeker van,’ zei Max. Ook hem leek het niet helemaal uitgesloten, maar hij vond dat er nu geen valse hoop gewekt mocht worden bij Quinten. ‘Dan had hij zich eenvoudig een tijdje teruggetrokken; maar wie zulke brieven schrijft, met die is iets anders aan de hand. Mogen we jouw brief ook lezen, Quinten?’

‘Nu niet, ik moet naar school.’

‘Ik bel wel even, dat je wat later komt.’

Met tegenzin overhandigde Quinten de brief, waarna hij zelf die van Sophia en Max las. [...].

[*De ontdekking van de hemel*, Harry Mulisch]

- (2) Frits ging de gang in en zocht in het berghok, tot hij het topeind van een hengel had gevonden. ‘Heb je hier iets aan?’ vroeg hij, binnentredend. ‘Nee’, antwoordde Joop, ‘dat is zonde. Het is van een goede hengel.’ Frits bracht het eind weer weg. ‘Dat valt mee’, zei hij bij zichzelf. ‘Waarom denk ik dat?’ dacht hij. ‘Welk recht heb ik om zo onverschillig te zijn?’

Zijn moeder kwam de huiskamer binnen met een pan. ‘Luister’, zei ze tegen Joop, ‘hier zit vlees met jus in. Appelmoes heb ik in een jampot gedaan, die staat er tussenin, tussen de lof en de aardappels. Als je het nu in kranten in deze tas zet’ – ze hield hem een rieten boodschappentas voor – ‘dan staat het rechtop en wordt het niet koud.’ Joop trok zijn jas aan en kuchte. ‘Je begint aardig kaal te worden’, zei Frits. Hij bekeek bij Joop voor op de schedel de haargrens, die aan beide zijden boven het voorhoofd een flink stuk was achteruit gedrongen. ‘Dat mag je graag met een zekere triomf zeggen, merk ik’, zei Joop. Hij vertrok, de pan in de tas behoedzaam in evenwicht houdend. ‘De groeten en het beste’, zei zijn moeder.

‘Dat hebben we weer gehad’, zei Frits bij zichzelf.

[*De avonden*, Gerard Reve]

Het verschil kan op allerlei manieren gekarakteriseerd worden, bijvoorbeeld met algemene impressionistische adjectieven als *sober* of *karig* voor Reve versus *expressief* of zelfs *opsmuk* voor Mulisch. Zulke oordelen zijn vaag, maar kunnen toch een belangrijke rol spelen, nl. als empirische evidentie voor een daadwerkelijke *analyse*. Zo’n analyse brengt het stijlverschil in verband met taalverschijnselen die in de respectieve teksten waar te nemen zijn en waaraan we op onafhankelijke gronden weten wat voor functie(s) ze hebben. Tegelijk kan de analyse ook bijdragen aan nader begrip van de functie van die taalverschijnselen. Voor de bovenstaande fragmenten kunnen we vaststellen dat het stijlverschil in ieder geval voor een

flink deel te maken heeft met verschillen in de manieren waarop gedachten en taaluitingen van de personages in taal worden weergegeven – in traditionele narratologische termen: directe rede bij Reve en meer verschillende manieren bij Mulisch; de fragmenten van Mulisch en Reve verschillen stilistisch duidelijk van elkaar in het domein van redeweergave, het domein waarop ik me hier richt.

In een bepaald opzicht komen de teksten stilistisch echter ook met elkaar overeen. Ook dat valt waarneembaar te maken door vergelijking, nu met andere teksten. Hieronder staan drie verschillende vertalingen/bewerkingen, uitgegeven onder verantwoordelijkheid van het Nederlands Bijbelgenootschap, van dezelfde passage uit het eerste Bijbelboek (Genesis 4), waarin God de oudste zoon van Adam en Eva, Kaïn, ter verantwoording roept nadat die zijn jongere broer Abel heeft vermoord. Allereerst de vertaling uit 1951 (NBG-1951):

- (3) Toen zeide de Here tot Kaïn: Waar is uw broeder Abel?
 En hij zeide: Ik weet het niet; ben ik mijns broeders hoeder?
 En Hij zeide: Wat hebt gij gedaan? Hoor, het bloed van uw broeder roept tot Mij van de aardbodem. En nu, vervloekt zijt gij, ver van de bodem, die zijn mond heeft opengesperd om het bloed van uw broeder van uw hand te ontvangen. Wanneer gij de aardbodem bewerken zult, zal hij u zijn volle opbrengst niet meer geven; een zwerver en een vluchteling zult gij op de aarde zijn.
 Toen zeide Kaïn tot de Here: Mijn misdaad is te groot om de straf te dragen. Zie, Gij verdrijft mij heden uit het land en ik zal voor uw aangezicht verborgen zijn, een zwerver en een vluchteling op de aarde; ieder, die mij aantreft, zal mij doden.
 Toen zeide de Here tot hem: Geenzins; ieder, die Kaïn doodt, zal zevenvoudig boeten.

In de Groot Nieuws Bijbel (GNB 1983) luidt deze passage als volgt:

- (4) 'Waar is Abel, je broer?' vroeg de Heer.
 'Ik weet het niet,' antwoordde hij, 'moet ik soms voor mijn broer zorgen?'
 'Wat heb je gedaan?' vroeg de Heer. 'Hoor! Uit de aarde roept het bloed van je broer tot mij om wraak! Daarom ben je nu vervloekt, verdreven word je van deze grond die doordrenkt is van het bloed van je broer. Het bloed dat jij vergoten hebt. Wanneer jij de aarde bewerkt, zal zij je niets meer opleveren. Zwerven zul je over de aarde, altijd weer verder trekken.'

‘Die straf is te zwaar,’ zei Kaïn. ‘Als u me van deze akkers verjaagt en mij niet meer wilt zien, als ik moet zwerven over de aarde en steeds verder moet trekken, dan kan iedereen die mij tegenkomt, mij doodslaan.’
 ‘Nee,’ antwoordde de Heer, ‘want wie jou doodt, zal er zevenmaal voor boeten.’

Tussen deze twee versies doet zich duidelijk een verschil in stijl voor. Vooralsnog enigszins vaag aangeduid: GNB is veel ‘gewoner’ dan NBG-1951. Dat ligt aan zaken als het ontbreken van de archaïsche woordkeuze (*zeide, gij, geenszins* etc.) van NGB-1951 in GNB, maar ook aan een verschil in zinsbouw: in (3) gaan de rapporterende zinnen allemaal vooraf aan de gerapporteerde, in (4) is dat consequent andersom. Daarnaast zien we ook meer variatie in de werkwoorden van de rapporterende zinnen: naast *zeggen* ook *vragen* en *antwoorden*.

In 2004 verscheen de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), en de betrokken passage luidt hier:

- (5) Toen vroeg de Heer aan Kaïn: ‘Waar is je broer Abel?’
 ‘Dat weet ik niet,’ zei Kaïn. ‘Ik hoef toch niet op mijn broer te passen?’
 De Heer zei: ‘Wat heb je gedaan? Kijk, je ziet het bloed van je broer hier op de grond! Jouw misdaad moet gestraft worden. Daarom zal het voortaan slecht met je gaan. Je moet weg van deze plek waar je je broer gedood hebt. Weg van de grond die rood is van het bloed van je broer. Ook al werk je hard op het land, er zal niets meer voor jou groeien. Voortaan moet je over de aarde zwerven!’
 Kaïn zei: ‘Die straf is te zwaar! U verjaagt mij nu van deze plek en ik mag u niet meer onder ogen komen, en als ik dan dolend en dwalend over de aarde moet gaan, kan iedereen die mij tegenkomt mij doden.’
 Maar de Heer beloofde hem: ‘Als iemand jou doodt, zal dat zevenmaal aan hem worden gewroken.’

Evenmin als GNB bevat NBV de archaïsche formuleringen van NBG-1951, maar toch leest deze versie minder soepel dan GNB.³ Dat lijkt juist te

3 Dit stijlverschil lijkt verband te houden met de verschillende doelstellingen en doelgroepen van de twee vertalingen. Het NBG schrijft hier zelf over: “De GNB is een bijbelvertaling in omgangstaal, vooral bedoeld voor niet-kerkelijke lezers. [...] De NBV is juist óók bedoeld voor het gebruik in de kerk; de vertaling moet in de liturgie gelezen kunnen worden. [...] Bovendien schenkt de NBV meer aandacht aan tekstkenmerken van de brontekst, zoals de

maken te hebben met het verschil in gebruik van de twee types zinsbouw: slechts in één geval (in de tweede zin) staat de rapporterende zin achterop. Hoewel hier wel variatie in woordkeuze optreedt (naast *zeggen* ook *vragen* en *beloven*), maakt deze combinatie de tekst kennelijk stilistisch formeler, ‘stijver’.

Een bijzonder krachtige illustratie van de relatie tussen dit aspect van zinsbouw en stijl is te vinden in de weergave van dit verhaal in Guus Kuijers *De Bijbel voor ongelovigen. Het begin. Genesis* (2012):

- (6) ‘Maar om op mijn vraag terug te komen,’ zei God, want hij was het, ‘waar is Abel, je broer?’
 ‘Hoe moet ik dat weten,’ gromde Kaïn. ‘Ben ik soms zijn oppas? [...]’
 ‘Wat heb je gedaan, Kaïn?’ vroeg God. ‘Hoor je niet dat het bloed van je broer vanuit de aarde naar mij schreeuwt?’
 ‘Mijn oren staan wijd open,’ zei Kaïn, ‘maar ik hoor alleen de schapen blaten.’
 ‘Je hebt hem gedood,’ zei God.
 ‘U hebt hem uw zoon genoemd en hem niet beschermd,’ zei Kaïn.
 Toen werd God pas echt nijdig.
 ‘Je bent vervloekt!’ bulderde hij. ‘Ga weg van deze plek [...] Dolend en dwalend zul je over de aarde gaan.’
 Kaïn zweeg lange tijd omdat hij moest nadenken. Toen zei hij: ‘Ik heb geofferd, maar u zei niets. [...] Daarom vind ik de straf te zwaar. Als ik over de aarde moet dwalen en er behalve mijn ouders nog meer mensen op de aarde rondlopen, zullen ze zeggen: “Die man heeft geen god, die slaan we dood.”’
 Ook God zweeg lange tijd omdat hij moest nadenken. ‘Daar heb je wel een punt,’ zei hij ten slotte. ‘[...] Als iemand jou doodt zal dat zevenmaal aan hem worden gewroken.’

Van de acht rapporterende zinnen in deze versie staat er maar één (tweede zin van voorlaatste alinea) voorop. In de achterop staande zeven gevallen is sprake van een ruime mate van variatie (*zeggen*, *grommen*, *vragen*, *bulderen*). Deze tekst loopt soepel, parallel aan, en zelfs nog sterker dan, GNB, en heel anders dan NBG-1951 en NBV.

stijl en het taalniveau: die moeten eveneens in de vertaling tot hun recht komen.” [<http://www.nbv.nl/nbv-en-andere-vertalingen/nbv-en-groot-nieuws-bijbel/>, laatst geraadpleegd 19 juni 2018]

Als we nu terugkijken naar de Mulisch- en Reve-fragmenten (1) en (2), dan zien we dat die geen van beide het patroon van de ‘stijve’ Genesis-vertalingen NBG-1951 (3) en NBV (5) vertonen: voorop staande rapporterende zinnen komen er nauwelijks in voor (bij Reve helemaal niet, bij Mulisch één keer: *maar Sophia zei:...*). Dit is dus een overeenkomst tussen die twee manieren van vertellen die in een taalkundige stijlanalyse ook verantwoord moet worden.

3 Vormen van redeweergave en hun grammaticale profielen

Het voorop of achterop plaatsen van een rapporterende zin levert variatie op in het domein van redeweergave. Algemeen bekende formuleringsvarianten in dit domein zijn de directe rede (DR, citeren) en de indirecte rede (IR, meer samenvattend beschrijven van de gedachte of de uiting van een personage). De laatste vorm wordt in het Nederlands (en verwante talen) syntactisch gekenmerkt door het gebruik van een bijzin voor de inhoud van de gedachte/uiting; de syntaxis van gedachten/uitingen die in DR worden weergegeven, is daarentegen die van een onafhankelijke zin. Voor de analyse van verhalende teksten is verder ook een mengvorm van die twee, de *vrije indirecte rede* (VIR), van groot belang (Fludernik 1993; vgl. voor het Nederlands Van Boven & Dorleijn 2013: 241-256). Tabel 1 geeft de standaard-verdeling van grammaticale kenmerken over deze drie hoofdtypen van redeweergave weer in termen van wie er verantwoordelijk is voor de zinsbouw en (andere) deiktische elementen (Fludernik 1993:74):⁴ degene wiens gedachte of uiting wordt weergegeven of degene die het verhaal vertelt.

4 Hoewel er geen 1-op-1-relatie is tussen zinstype en taalhandelingen (Haeseryn e.a. 1997: 1423 e.v.), kan in het algemeen gezegd worden dat hoofdzinstypen (‘bewering’, ‘vraag’, ‘bevel’) als zodanig een relatie leggen tussen de zinsinhoud en de communicatiesituatie (het perspectief van de spreker, en bij vragen en bevelen ook dat van de toegesprokene), en zo in een ruime opvatting van de term een deiktisch karakter hebben. Zoals de verwijzing van persoonlijke voornaamwoorden van de 1^e en 2^e persoon in de DR verschuift naar het geciteerde personage, verschuift ook de verantwoordelijkheid voor de uitgevoerde taalhandeling, en bij bijvoorbeeld een vraag ook de geïmpliceerde 2^e persoon. Daarentegen drukt een complementzin van een matrixzin zelf alleen een propositie uit, en wordt de relatie tot de communicatieve context bepaald door de complementconstructie als geheel, in het bijzonder door het matrixpredicaat.

Tabel 1 Grammaticaal profiel van de narratologische hoofdtypen van redeweergave

TYPE REDEWEERGAVE	VOORBEELD	DEIKTISCH CENTRUM
Directe Rede (DR)	<i>(Eindelijk durfde Martha het tegen Oscar te zeggen:) "Morgen kun je president zijn!"</i>	Personage
Vrije Indirecte Rede (VIR)	<i>(Eindelijk durfde Martha het tegen Oscar te zeggen:) Morgen kon hij president zijn!</i>	- Personage: zinsbouw (hoofdzin), bepalingen (van tijd en plaats) - Verteller: werkwoordstijd, voornaamwoorden
Indirecte Rede (IR)	<i>(Eindelijk durfde Martha tegen Oscar te zeggen) dat hij de volgende dag president kon zijn.</i>	Verteller

De mengvorm *vrije indirecte rede* wordt zo genoemd omdat het deiktisch centrum voor de grammaticale kenmerken werkwoordstijd en voornaamwoorden bij de verteller ligt, zoals in de indirecte rede, terwijl dat voor (optionele) bepalingen van tijd en plaats overeenkomt met de directe rede en de zinsbouw die van een hoofdzin is (vandaar *vrij*).

Hoewel er in de combinatie van kenmerken nog wel meer mogelijkheden zijn (we komen daar in paragraaf 5 nog op terug), voldoet dit overzicht om te demonstreren dat de vormen van redeweergave in deze benadering worden onderscheiden in termen van het grammaticale profiel van de gerapporteerde zinnen, en niet (mede) in termen van het profiel van de rapporterende zinnen. De twee formuleringsvarianten die we in paragraaf 2 tegenover elkaar gesteld hebben, spelen in deze indeling in feite geen rol; voor de classificatie als DR maakt het voorop of achterop staan van de rapporterende zin niet uit. Dat impliceert, als we het volgende drietal zinnen beschouwen, dat de belangrijkste grens wordt getrokken tussen b en c: de eerste twee worden gezien als gevallen van dezelfde categorie van redeweergave (nl. DR), en de derde als een instantie van een andere (nl. VIR):

- (7) a. Hij zei: Ik ga met de trein naar den Haag.
 b. Ik ga met de trein naar Den Haag, zei hij.
 c. Hij ging met de trein naar Den Haag, zei hij.

De vraag is echter, ook gezien de stilistische observaties in paragraaf 1, of het verschil tussen (7a) en (7b) niet groter is dan dat tussen (7b) en (7c). Het nut van categorisering is dat veel eigenschappen van verschillende gevallen voorspelbaar zijn vanuit eigenschappen van de categorie, maar of dat voor de traditionele categorisering van redeweergave wel opgaat, is bepaald niet zonder meer duidelijk. Verschillende onderzoekers stellen keer op keer

andere indelingscriteria en verfijningen voor (zie bv. Van Boven & Dorleijn 2013: 8.5.), een indicatie dat er iets aan de categorisering hapert.

Speciaal in de context van de vraag naar de meest inzichtelijke indeling van zinnen als die in (7) is het veelzeggend dat de ANS alle rapporterende zinnen die bij de DR voorop staan, bij de corresponderende VIR-voorbeelden achterop plaatst, dus zoals in (7c) (Haeseryn e.a. 1997: 1097-1100); voorbeelden als (7d) worden niet gegeven, en dat is inderdaad nogal slecht Nederlands:⁵

(7) d. ?Hij zei: hij ging met de trein.

Een indeling waarin (7b) en (7c) tot dezelfde categorie zouden behoren, zou dus zeker ook overwogen kunnen worden, maar evenzeer zou het kunnen zijn dat categorisering hier überhaupt niet zo heel relevant is, en dat de verschillende combinaties van grammaticale kenmerken zowel de overeenkomsten als de verschillen in gebruik tussen de drie typen gevallen in (7) eigenlijk direct kunnen verantwoorden. In het vervolg wil ik betogen dat het tweede perspectief inderdaad de voorkeur verdient: een analyse rechtstreeks in termen van grammaticale kenmerken werkt minstens zo goed, en eigenlijk beter, dan de categorieën van redeweergave. De basis daarvoor wordt gevormd door het inzicht, mede ingegeven door de stilistische observaties in paragraaf 2, dat we het verschil tussen voorop en achterop staande rapporterende zinnen als aparte factor volledig moeten verdisconteren.

4 Redeweergave en de vermenging van gezichtspunten

Als we de plaatsingsmogelijkheden van de rapporterende zin verdisconteren hebben we in feite niet te maken met drie varianten van redeweergave (directe, indirecte, en vrije indirecte rede), maar met (minstens) vier:

5 Dit contra de voorstelling van zaken in de online *Syntax of Dutch*, par. 5.1.2.4 (http://www.taalportaal.org/taalportaal/topic/link/syntax_Dutch_vp_V5_42_argument_clauses_V5_42_argument_clauses.5.1.2.4.xml, gepubliceerd op 15 maart 2018); dergelijke verbindingen komen ook niet of hoogstens (heel) weinig voor – in de hierna besproken corpora en teksten in ieder geval helemaal niet. Het Duits gedraagt zich op dit punt overigens anders, o.a. vanwege de beschikbaarheid van een aparte conjunctivus-vorm (Fludemik 1993). Vandelanotte 2009 (55, 112) geeft enkele gevallen (b.v. *She opened her scissors and said, did he mind her just finishing what she was doing to her dress?*) uit vroeg-twintigste eeuwse Engelstalige literatuur. Zie ook Kloosters opmerkingen en mijn reactie daarop in dit nummer.

Tabel 2 Grammaticale varianten van redeweergave met rapporterende zinnen

	TYPE REDEWEERGAVE	VOORBEELD
a)	100% citaat, hoofdzin met inleidende zin	<i>Martha zei tegen Oscar: Morgen kun je president zijn.</i>
b)	100% citaat, hoofdzin met uitleidende zin	<i>Morgen kun je president zijn, zei Martha tegen Oscar.</i>
c)	<100% citaat, hoofdzin met uitleidende zin	<i>Morgen kon hij president zijn, zei Martha tegen Oscar.</i>
d)	<100% citaat, bijzin in complementconstructie	<i>Martha zei tegen Oscar dat hij de volgende dag president kon zijn.</i>

Het gaat er nu dus om de overeenkomsten en verschillen in vorm en functie tussen deze vier typen te onderzoeken, zonder er bij voorbaat van uit te gaan dat er een nauwere band bestaat tussen types a) en b) – de traditionele directe rede – dan tussen b) en c). Type d), de traditionele indirecte rede, heeft natuurlijk een duidelijk andere zinsbouw van de gerapporteerde zin dan de andere drie, maar er is geen reden om dat verschil a priori belangrijker te achten, ten behoeve van een classificatie van redeweergave, dan de andere onderlinge verschillen tussen de varianten. Maar deze variant is wel de meest indirecte, en daarom is het zinvol te beginnen met dit type, ook als basis voor een goede vergelijking verderop.

4.1 Indirecte rede en complementatie

Bij de indirecte rede gaat het om gevallen van bijzinnen die grammatici, in onderscheid van bijwoordelijke en betrekkelijke bijzinnen, complementzinnen noemen (zinnen die ingeleid worden door *dat* of, in het geval van afhankelijke vragen, door *of* of een vraagwoord). Daarover wordt in Verhagen (2005a: 78-155) betoogd, op grond van overwegingen van distributie, gebruik, en taalverwerving, dat die niet, zoals vaak wordt aangenomen, te beschouwen zijn als voorwerps- of onderwerpszinnen. De status van de bijzin is niet op één lijn te stellen met die van een argument bij het predicaat van de hoofdzin, de hoofdzin is meer een operator bij de propositie in de bijzin (zie ook Verhagen 2010 voor een korte, didactisch toegespitste uiteenzetting van een deel van de linguïstische argumentatie). Kort aangeduid verloopt de redenering als volgt.

Het is in de moderne taalkunde al geruime tijd bekend dat bepaalde matrixzinnen, bijvoorbeeld in *Ik denk dat ik de trein neem* of *Ik beloof dat ik de trein neem*, iets anders uitdrukken dan een mededeling over een denkproces of een beloftehandeling van de spreker (Benveniste 1958, Austin 1962, Nuyts 2001: 39-41 en passim). Zo'n matrixzin (eerste persoon, tegenwoordige tijd, werkwoord van cognitie of communicatie) is veeleer een 'subjectieve operator' die het (epistemische, interpersoonlijke) commitment van de spreker aan de bijzin modificeert: met *Ik denk dat...* voert de spreker een epistemische evaluatie (en afzwakking) uit, en met *Ik beloof dat* een

commissieve taalhandeling. Zo'n karakterisering als subjectieve operator is verder ook van toepassing in 'onpersoonlijke' gevallen als *Er wordt beweerd dat hij de trein heeft genomen* en *Het staat vast dat hij de trein nam*. Verhagen (2005a) breidt dit idee uit naar zinnen met een persoonlijk onderwerp in de matrixzin, zoals *Hij zei dat hij de trein nam* (het soort zinnen dat in narratologische handboeken figureert als demonstratie van de indirecte rede). Ook hier wordt de gedachte uit de complementzin (*dat hij de trein nam*) in een specifiek subjectief perspectief geplaatst: het moet niet als 'kale' mededeling door de lezer verwerkt worden, maar als iets dat volgens de schrijver iemand zei. Dat modificeert ook het eigen commitment van de schrijver – zo'n mededeling heeft een zeker epistemisch (de spreker is niet 100% geëngageerd aan de propositie dat een zeker persoon de trein nam) en evidentieel (niet zelf waargenomen) karakter (waar het *precies* op neerkomt, hangt af van andere grammaticale en lexicale eigenschappen van de matrixzin; vgl. Van Leeuwen 2015: hoofdstuk 4).

Al heeft de subjectieve kwalificatie in een derde-persoonsmatrixzin niet per se dezelfde kracht als die in een eerste-persoonsmatrixzin, de generalisatie is dat de verhouding tussen matrixzin en bijzin in een complementconstructie er een is van operator-propositie (niet een van predicaat-argument); de matrixzin fungeert als een uitdrukking die (meer of minder direct) de verhouding tussen de spreker/schrijver en de desbetreffende propositie modificeert. Dit effect kan in feite gezien worden als een generalisatie van de bekende eigenschap van de indirecte rede dat daarin, anders dan in de directe rede, de presentatie van de gedachte of woorden van een personage uitdrukkelijk mede onder verantwoordelijkheid staat van de verteller. Vanwege deze samenhang is het taalkundig gezien niet nodig en niet zinvol om binnen de klasse van constructies met complementzinnen een deelverzameling van 'echte' indirecte redes zinnen te onderscheiden van andere, en ik zal dat hier dan ook verder niet doen. Tevens vormt deze analyse de grammaticale basis om complementconstructies te behandelen als één van de formuleringsvarianten in het domein van redeweergave, niet (alleen) in het domein van de verhaalde gebeurtenissen.

4.2 Citeren en kwalificeren

Dan wenden we ons nu tot de vraag of er grammaticale en stilistische verschillen samenhangen met het verschil tussen een inleidende zin (type a) en een uitleidende (types b en c). Dat er éniig stilistisch verschil samenhangt met het verschil tussen voorop en achterop staan van de rapporterende zin, is al wel duidelijk uit paragraaf 2. Maar *wat* is taalkundig gezien precies het verschil tussen deze patronen en *hoe* hangt dat stijlverschil ermee samen?

Gebruik makend van een klein corpus laat Schelfhout (2000) op distributionele gronden zien dat gerapporteerde zinnen niet beschouwd kunnen worden als direct object van een uitleidende rapporterende zin. Zo kan de rapporterende zin een intransitief werkwoord bevatten (zie voorbeeld 8), of een transitief werkwoord met een (nominaal) direct object in de zin zelf (zie voorbeeld 9):⁶

- (8) a. 'Hij is te zwaar,' lachte Huisman.
 b. 'We weten het niet,' piekerde Tilstra hardop.
- (9) 'Sorry meneer,' duwde Yvette de arm van haar schouder, 'maar wij hoeven even niks.'

In feite zijn er goede redenen om geen enkel type gerapporteerde zin als direct object te beschouwen, al is het om verschillende redenen voor verschillende typen zinnen.⁷ Hier gaat het mij er echter alleen maar om dat de distributionele observaties erop wijzen dat inleidende en uitleidende zinspatronen grammaticaal van elkaar verschillen. In het geconstrueerde geval (9a) is de eerste zin bijvoorbeeld niet een inleidende zin bij een gerapporteerde, maar een zelfstandige mededeling (met het onderwerp op de eerste zinsplaats):⁸

- (9) a. Yvette duwde de arm van haar schouder – 'Sorry meneer, maar wij hoeven even niks.'

Raadpleging van het subcorpus 'periodieken' in het Sonar-corpus⁹ geeft nog meer reliëf aan deze verschillen. Tabel 3 geeft de frequentie weer van de meest voorkomende werkwoorden in beide patronen.

6 Omdat uitleidende rapporterende zinnen dezelfde distributionele eigenschappen vertonen als 'citaat-onderbrekende' zoals in (9), beschouwt Schelfhout (2000) ze als gevallen van hetzelfde grammaticale patroon, een gedachte die ik hier volg. Volgens Vandelanotte (2004) was Reinhart (1975) de eerste die op de aparte grammaticale eigenschappen van constructies met dit soort parenthetische zinnen wees.

7 Zie paragraaf 4.1 voor verwijzingen naar argumenten specifiek ten aanzien van de indirecte rede. Een overzicht van argumenten voor diverse vormen van redeweergave in het algemeen is te vinden in Vandelanotte & Davidse (2009: 780-785). Voor de alternatieve visie, dat het om een apart soort grammaticale verbanden gaat, is de term *clause combining* (Haiman & Thompson 1988) een treffende algemene aanduiding.

8 De Vries (2006: 218-219) merkt op dat de zelfstandigheid van de eerste zin gepaard gaat met een eigen intonatiecontour, dat het daarmee altijd mogelijk is om de volgorde van de deelzinnen in gevallen als (8) en (9) om te keren, en dat de eerste zin dan in feite dus geen rapporterende zin meer is: *Tilstra piekerde hardop. 'We weten het niet.'*

9 Doorzocht met *Gretel* (<http://gretel.ccl.kuleuven.be/gretel3/ebs/input.php>; Augustinus et al. 2012), op basis van voorbeelden met de patronen '[voornaamwoord of naamwoord]-werkwoord-hoofdzin' en 'hoofdzin-werkwoord-[voornaamwoord of naamwoord]'. Het

Tabel 3 Frequentste werkwoorden in rapporterende zinnen

Inleidende zin (N = 285)			Uitleidende zin (N = 383)					
zeggen	115	40,4%	zeggen	194	50,7%	besluiten	3	0,8%
schrijven	20	7,0%	vertellen	15	3,9%	erkennen	3	0,8%
luiden	19	6,7%	denken	12	3,1%	vaststellen	3	0,8%
denken	15	5,3%	stellen	11	2,9%	vrezen	3	0,8%
toegeven	13	4,6%	weten	9	2,3%			
waarschuwen	11	3,9%	heten (het)	8	2,1%			
toevoegen (eraan)	10	3,5%	verklaren	8	2,1%			
stellen	7	2,5%	vinden	8	2,1%			
bedoelen	5	1,8%	schrijven	7	1,8%			
verklaren	5	1,8%	uitleggen	7	1,8%			
antwoorden	4	1,4%	beweren	6	1,6%			
aanvullen	3	1,1%	luiden	6	1,6%			
lezen	3	1,1%	menen	5	1,3%			
roepen	3	1,1%	bevestigen	4	1,0%			
verduidelijken	3	1,1%	klinken (het)	4	1,0%			
vertellen	3	1,1%	waarschuwen	4	1,0%			

Verreweg het meest frequent in beide gevallen is *zeggen*, en er is ook verder sprake van overlap, maar er zijn ook interessante verschillen. Zo komen *bedoelen* en *lezen* (in dit corpus) in het geheel niet voor in uitleidende zinnen, en omgekeerd *heten*, *menen*, *klinken*, *erkennen*, *vaststellen* en *vrezen* niet in inleidende. Daarnaast heeft *schrijven* een duidelijke voorkeur voor een inleidende zin, maar *vertellen* juist voor een uitleidende. En als we kijken naar *alle* werkwoorden die uitsluitend in één van beide patronen gevonden zijn, dan kunnen we nog meer vaststellen; zie Tabel 4.

De kwantitatieve variatie is in beide typen zinnen ongeveer gelijk, maar het uitleidende type heeft semantisch duidelijk meer aantrekkingskracht op werkwoorden die een (min of meer subjectieve) kwalificatie door de spreker/schrijver aanduiden, met name een kwalificatie van de uitvoering (*grinniken*, *zuchten*, *jubelen*, *koppen*, *kreunen*, *scanderen*, *schimpen*, *verzuchten*, *mopperen*, *zingen*, *toesnauwen*, *glunderen*, *glimlachen*, *lachen*), of van de strekking (*erkennen*, *bekennen*, *verontschuldigen* (*zich*), *bezweren*, *filosoferen*, *oordelen*, *poneren*, *verdedigen* (*zich*), *beseffen*, *mijmeren*, *betreuren*).

tweede patroon, met een uitleidende rapporterende zin, komt ongeveer 10 keer zo vaak voor als het eerste; als gevolg van de zoekopdracht zijn de citaat-onderbrekende gevallen hierbij nog niet eens meegeteld, zodat het frequentieverschil tussen de twee patronen in feite nog (veel) groter is. Voor de vergelijking zijn van beide patronen de eerste 400 gevallen verzameld en met de hand gezuiverd, waarna er 285 gevallen van inleidende rapporterende zinnen resteerden en 383 van uitleidende.

Tabel 4 Specifieke werkwoorden per type rapporterende zin

Inleidende zin (N = 285) werkwoorden (types)	tokens	Uitleidende zin (N = 383) werkwoorden (types)	tokens
bedoelen	5	heten	8
lezen	3	menen	5
melden, sneren (ieder 2 x)	4	klinken	4
		erkennen, vaststellen, vrezen (ieder 3x)	9
		bekennen, grinniken, herinneren (zich), zuchten, verontschuldigen (zich), vermoeden (ieder 2x)	12
adviseren, beamen, bepalen, betekenen, betogen, bewijzen, concluderen, doceren, getuigen, herhalen, laten ontvallen (zich), onthullen, openbaren, relativieren, repliceren, signaleren, vloeken, voornemen (zich), zien (ieder 1 x)	25	bepreiten, bezweren, constateren, filosoferen, jubelen, koppen, kreunen, laten weten, oordelen, poneren, scanderen, schatten, schimpen, verdedigen (zich), verzuchten, meedelen, mopperen, beklemtonen, beseffen, zingen, aanwijzen, toesnauwen, glunderen, mijmeren, glimlachen, betreuren, voorspellen, lachen, horen (ieder 1x)	28
(totaal constructiespecifiek: 29 types)	32	(totaal constructiespecifiek: 40 types)	66

In inleidende rapporterende zinnen zien we wat dit betreft eigenlijk alleen *sneren* en *vloeken* – 2 van de 29 verschillende types werkwoorden, terwijl het er in het andere geval 25 van de 40 zijn. Interessant zijn ook de relatief frequente specifieke gevallen *heten* en *klinken*, waarbij het om onpersoonlijke constructies gaat (...*heette het*, ...*klonk het*): juist doordat er geen persoon of instantie als bron genoemd wordt, klinkt hier des te sterker de mening en perceptie van de schrijver door (in het geval van *heten* is er een vrij sterke suggestie van twijfel: afstand nemen). Deze gevallen zijn ook echt niet goed mogelijk in inleidende zinnen (??*Het heette: de economie nam een korte adempauze;??In PS-kringen klonk het destijds: De voorzitter kan niet anders*).¹⁰

Eenzijds zijn er dus duidelijk verschillen tussen de paradigma's van de werkwoorden die in de twee patronen kunnen voorkomen, anderzijds zijn die verschillen niet absoluut. Het aandeel van de duidelijk verschillende gevallen in het totaal aan tokens is niet heel erg groot, alleen al omdat hetzelfde werkwoord *zeggen* in beide gevallen het leeuwendeel voor zijn

¹⁰ Een beoordelaar wees erop dat oordelen over verschillende van dit soort gevallen soms uiteen lopen. Het tweede voorbeeld vind ik zonder *het* in de matrixzin ook iets minder slecht. Maar in ieder geval is dit patroon bijzonder weinig frequent en wordt het (daardoor – zie ook mijn reactie op de repliek van Klooster verderop in dit nummer) door relatief veel taalgebruikers slechter gevonden dan de omgekeerde volgorde.

rekening neemt. Het gaat inderdaad om een verschil in *aantrekkingskracht* tussen de grammaticale patronen en de werkwoorden: zowel elk van die twee patronen als de werkwoorden leveren kennelijk een eigen betekenisbijdrage, waardoor een beperkt aantal combinaties uitgesloten is en er verder veel combinaties in beginsel mogelijk zijn, maar sommige wel meer voor de hand liggen dan andere. Anders gezegd, in termen van de constructiegrammatica (Verhagen 2005b, 2009; Hilpert 2014): de twee patronen vormen onderscheiden grammaticale constructies, elk met eigen vormelijke (syntagmatische, paradigmatische) en semantische eigenschappen. De constructie met een inleidende rapporterende zin noem ik verder de *Citeer-constructie* (om redenen die ik hieronder nog nader zal toelichten), die met een uitleidende de *Inquit-constructie* (naar de traditionele term *inquit-formule* voor een rapporterende zin). Schematisch:

(10) **Citeer-constructie**

$[_{zin1} NP_{cit} V_{cit}] [_{hoofdzin} X]$

(11) **Inquit-constructie**

$[_{hoofdzin1} X_A] [_{zin2} V_{fin} < Y] ([_{hoofdzin1} X_B])$

In (10) staat het subscript *cit* bij de 'slots' voor de subject-NP en het werkwoord om aan te geven dat de paradigma's beperkter zijn dan wat standaard verstaan wordt onder een naamwoordgroep, resp. een werkwoord.¹¹ De rapporterende zin van de constructie kan gecombineerd worden met bv. bijwoordelijke bepalingen of een bijzinsconstructie, waardoor de positie van subject en werkwoord ook kan variëren (*Ik zei gisteren nog tegen mijn vrouw:..., Daarna zei ik:..., waarna ik zei:...*). Het complement van de rapporterende zin wordt gekenmerkt door de syntaxis van een zelfstandige taaluiting, hier korthedshalve aangeduid met de term *hoofdzin* (het hoeft in de praktijk niet een zin te zijn in de zin van een subject-predicaatverbinding), in onderscheid van de complementconstructie (zie paragraaf 4.1).

In (11) zijn geen beperkingen op de invulling van V en Y zelf: er kunnen ook intransitieve werkwoorden en constructies met nominaal object in zinzin optreden, zoals we gezien hebben. Maar een bijzondere formele beperking

11 De constructie vormt de omgeving waarvoor het paradigma (een klasse van taalelementen die een bepaalde distributie delen) gedefinieerd wordt, terwijl het paradigma tegelijk een component is van de vormelijke specificatie van de constructie (vgl. Croft 2001, Verhagen 2009). Ook een quotatieve formule als *zoiets hebben van* (Foolen e.a. 2006) zou gezien kunnen worden als behorend tot het paradigma V_{cit} , maar het is wellicht beter om het patroon als een specifieke subconstructie te beschouwen.

hier is wel dat de persoonsvorm van zin₂ vooraan staat, dus vooraf gaat aan de rest (aangegeven met het symbool <). Ook hier moet de gerapporteerde zin, anders dan in de complementconstructie, de syntaxis van een zelfstandige zin ('hoofdzin') hebben. Optioneel (aangegeven met ronde haken) kan een deel van de gerapporteerde zin ook achter de rapporterende zin staan (waarbij bepaalde restricties gelden voor de grens tussen de A- en B-delen); in dat geval wordt de rapporterende zin parenthetisch gebruikt (zie ook noot 6).

In deze notaties komt tot uitdrukking dat de twee patronen behoorlijk van elkaar verschillen, ondanks de narratologische traditie om ze als varianten van dezelfde categorie van redeweergave (DR) te zien. Het functionele verschil is dat de rapporterende zin in de Citeer-constructie (10) aankondigt dat er een volledige verschuiving naar het perspectief van het geciteerde personage volgt, terwijl met de *Inquit*-constructie (11) de verteller een uitspraak of gedachte van een personage weergeeft, om die vervolgens te voorzien van een kwalificatie. Dat het werkwoord *zeggen* in beide constructies voorkomt en zelfs het meest frequent is, doet daar niets aan af. Dat is nu eenmaal het meest algemene, neutrale werkwoord van redeweergave, dat als zodanig verenigbaar is met elk van beide constructies zonder aan de betekenis daarvan veel toe te voegen (zoals *banen* het standaardwerkwoord is voor de twee Nederlandse *weg*-constructies (Verhagen 2003) en *geven* zeer frequent voorkomt in beide Nederlandse indirect-object-constructies (met en zonder *aan*; Coleman 2009)).

Met dit functionele verschil hangt rechtstreeks samen dat er ook nog distributionele verschillen zijn wat de invulling van de gerapporteerde zin in de twee constructies betreft. In gevallen van de *Inquit*-constructie kan de gerapporteerde zin ook elementen bevatten die voor verantwoordelijkheid van de schrijver/verteller komen, maar in de Citeer-constructie komt dat niet voor. Dat hebben we in feite hierboven al gezien, in verband met de voorbeelden in (7), waar we ook opmerkten dat achterop staande gerapporteerde zinnen in de ANS alleen maar als DR voorkomen. Om te beginnen bevestigen de verzamelde gevallen uit het Sonar-periodiekencorpus dit beeld: VIR (*semi-directe rede* in termen van de ANS) komt alleen voor in voorop staande gerapporteerde zinnen (zie ook noot 5); een voorbeeld is (12):

- (12) Ze hadden de eer van hem en zijn vrouw geschonden, zei de 59-jarige dader tegen de politie.

Maar er zijn ook gevallen die aanleiding geven om het beeld verder aan te scherpen, en die ook bevestigen dat de *Inquit*-constructie een autonoom patroon is, met onherleidbare eigenschappen. Beschouw de volgende twee voorbeelden:

- (13) On-linehandel in afgeleide energieproducten – de ‘nieuwe’ handel die hij had opgezet – moest volledig vrij zijn, vond hij.
 (14) Olga’s moeder zou de rijke fruitoogst uit Bosnië missen, zei ze.

Een voor de hand liggende lezing van (13) is dat de weergave van de mening van de desbetreffende persoon wordt onderbroken door een verduidelijking van de kant van de schrijver, die dan zelf weer een letterlijke aanhaling van de aangehaalde persoon bevat, met een suggestie van afstand nemen door de schrijver (‘nieuwe’). Zoveel vermenging van stemmen in één gerapporteerde zin lijkt in de omgekeerde volgorde op zijn minst erg moeizaam:

- (13)' ??Hij vond/dacht: on-linehandel in afgeleide energieproducten – de ‘nieuwe’ handel die hij had opgezet – moest volledig vrij zijn.

Het bijzondere van (14) is dat *ze* verwijst naar Olga’s moeder. De zin is afkomstig uit een verslag van een reis van de schrijver Peter Handke door Servië ten tijde van de Joegoslavische burgeroorlog. Een deel van de tijd verblijft hij in het huis van de moeder van zijn gids Olga, waar natuurlijk over de oorlogssituatie wordt gesproken. In het verslag daarvan komt (14) voor. Door de aanduiding ‘Olga’s moeder’ vertoont de gerapporteerde zin hier een hogere mate van verantwoordelijkheid van de schrijver dan zowel de traditionele DR (*Ik zal de rijke fruitoogst uit Bosnië missen, zei Olga’s moeder*) als de traditionele VIR (*Ze zou de rijke fruitoogst uit Bosnië missen, zei Olga’s moeder*¹²). In zekere zin staat zo’n formulering daardoor dichterbij de indirecte rede (hoge mate van verantwoordelijkheid van de verteller, vgl. Vandelanotte 2004), zonder ermee samen te vallen: in de indirecte rede *moet* het voornaamwoord in de complementzin staan (in *Ze zei dat Olga’s moeder de rijke fruitoogst uit Bosnië zou missen* kan *Ze* niet verwijzen naar Olga’s moeder). Kortom, de *Inquit*-constructie laat unieke mogelijkheden tot invulling van het ‘slot’ voor de gerapporteerde zin zien die hem in bepaalde opzichten anders maken dan zowel de Citeer-constructie als de complementconstructie.

12 Met alleen maar verschuiving van het deiktisch centrum van het personage naar de schrijver, dus van de eerste naar de derde persoon, binnen het systeem van deiktische voornaamwoorden.

Tabel 5 Combinatie-opties voor redeweergave

1.	(Wout riep.)	Vanavond ga ik hier zowaar een concert geven!	
2.		Vanavond ging hij hier zowaar een concert geven!	(riep/glunderde
3.		Die avond ging hij daar zowaar een concert geven!	Wout.)
4.		Vanavond ging Wout hier zowaar een concert geven!	(riep/glunderde
5.		Die avond ging Wout daar zowaar een concert geven!	hij.)
6.	Wout riep/	hij vanavond hier zowaar een concert ging geven!	
7.	glunderde dat	hij die avond daar zowaar een concert ging geven!	

Al met al ontstaat zo het beeld dat we de verschillende vormen van redeweergave beter als de combinaties van bepaalde talige opties kunnen beschouwen dan als zelfstandige abstracte categorieën, zeker als we bedenken dat het optreden van een in- of uitleidende rapporterende zin zelf ook een optie is. Tabel 5 bevat een schematische weergave van mogelijke combinaties (met optionele rapporterende zinnen tussen haakjes).

We zien hier om te beginnen bepaalde interessante restricties, met name dat persoon en tempus binnen gerapporteerde zinnen gelinkt zijn: indien eerste persoon, dan ook tegenwoordige tijd, en andersom. Maar we zien ook dat er wel 13 combinatiemogelijkheden zijn (en het is niet gezegd dat dit overzicht uitputtend is), en dat er weinig aanleiding is om hier een hiërarchische categorie-indeling (in termen van bv. het drietal DR, IR en VIR) in aan te brengen. De grammaticale combinatorische opties kunnen zelf de basis voor interpretatie vormen.¹³

Het is wel handig om een term te hebben voor gerapporteerde zinnen waarin het perspectief voor alle onderdelen bij het personage ligt, en ik zal daarvoor *Directe Rede* gebruiken. Maar die heeft dus een specifieke betekenis: alleen als *Vanavond ga ik hier zowaar een concert geven!* een gerapporteerde zin is zonder in- of uitleidende rapporterende zin, is het een geval van DR, bij deze terminologische beslissing;¹⁴ anders gaat het om een

13 Zoals twee beoordelaars suggereren, zou het een interessant project zijn om via corpusonderzoek na te gaan of bepaalde combinaties van kenmerken ((pro)nomina, tempus, syntaxis, verschillende soorten bepalingen, citeer- of *inquit*-constructie,...) al dan niet veel frequenter zijn dan andere. Zoiets zou eventueel het aannemen van bepaalde cluster-categorieën kunnen rechtvaardigen, zij het waarschijnlijk andere dan de overkoepelende DR, IR en VIR. Vanuit een constructioneel, 'usage-based' perspectief is het bovendien te verwachten dat dergelijke relatief abstracte patronen hoogstens een beperkte rol spelen als productieve categorieën (vgl. Verhagen 2005). Ook diachroon onderzoek naar *veranderingen* in de frequentie van combinaties lijkt mij overigens belangwekkend, om veranderingen in stilistische opties en/of de functionele waarde van de kenmerken op het spoor te komen.

14 Soms, met name in Engelstalige literatuur, wordt hiervoor de term *Vrije Directe Rede* gebruikt.

combinatie van DR met de Citeer-constructie of de *Inquit*-constructie. Voor de andere soorten gerapporteerde zinnen heeft het geen zin om die als gevallen van één categorie te beschouwen. Ze verschillen van elkaar in de verdeling van verantwoordelijkheid over verteller en personage, en ze zijn regelmatig ook ambigu of onderbepaald wat die verdeling betreft: zeker wanneer *Vanavond ging Wout hier zowaar een concert geven!* zonder in- en uitleidende zin optreedt, is er bij verschillende elementen in principe veel vrijheid om de verteller of een personage (of beiden en/of meerdere personages) als bron ervoor aan te wijzen.

Verder laat dit overzicht zien dat de combinatie van de *Inquit*-constructie met ‘minder dan 100% DR’ qua distributionele mogelijkheden redelijk veel gemeen heeft met de complementconstructie: die laatste staat bv. ook andere dan transitieve werkwoorden toe in de rapporterende zin, en sluit niet alle elementen met personage-perspectief uit (zoals ook in de volgende paragraaf nog aan de orde zal komen). De *Inquit*-constructie vereist hoofdzinsvolgorde van de gerapporteerde zin en de complementconstructie (in ieder geval in geschreven Nederlands) bijzinsvolgorde, maar overigens is voor dit soort gevallen de term *semi-directe rede* van de ANS minder geschikt. Om in de rest van dit artikel te kunnen verwijzen naar de verzameling combinatiemogelijkheden in de rijen 2 t/m 5 van Tabel 5 zal ik waar nodig de omschrijving ‘minder directe rede’ gebruiken.

5 Terug naar Mulisch en Reve, en ook Genesis

In het Mulisch-fragment (1) zien we allerlei verschillende gevallen van redeweergave:

- DR (dus zonder in- of uitleidende zin), bv. regel 4: *‘Wat is een heremiet?’*
- complementatie, bv. *het was of Onno’s boodschap..., Onno zei, dat..., uit het vervolg bleek dat..., hij vond dat...*
- Citeer-constructie (met DR): *Sophia zei: ‘Natuurlijk niet...’*
- *Inquit*-constructie met DR: *‘Ik ben daar niet zo zeker van,’ zei Max.*

In dit fragment zien we geen gevallen van minder directe rede, maar ook die zijn in *De ontdekking van de hemel* ruimschoots voorradig. Beschouw bijvoorbeeld fragment (15):

- (15) Toen zij naar de keuken was verdwenen, dacht hij [= Max]: – Zij ligt in twee stukken uit elkaar, die vrouw. Er was een dag-Sophia en een nacht-Sophia, die niets met elkaar te maken hadden, – een kil,

gevoelsarm wezen en een tweede dat overstroomde van emotie. Hij herinnerde zich hoe Ada soms over haar had gesproken, als over een misselijk sekreet, maar had zij haar moeder eigenlijk wel gekend?

Eerst zien we een combinatie van de Citeer-constructie (*Toen ... dacht hij:*) met DR, in de tegenwoordige tijd. Het vervolg van de gedachte, de specificatie van de 'twee stukken', wordt echter in de verleden tijd van het verhaal weergegeven, maar wel in een hoofdzin. Hier zien we dus een geval van VIR in de klassieke zin van het woord, zonder uitleidende zin. Deze observatie maakt het mogelijk om het beeld van de eigenschappen van de Citeer-constructie verder aan te scherpen: de eis dat de gerapporteerde tekst bij die constructie in alle opzichten een citaat is, met het personage als deiktisch centrum voor alle onderdelen, is beperkt tot precies één zin. Een ander voorbeeld van hetzelfde fenomeen:

- (16) Bij een willekeurige sculptuur bleef hij staan en dacht: – Neem dat ding daar. Wat was het? Een beeldschone, naakte jongeling, zijn rechterhand op zijn kruin, zijn linker op die van een grote adelaar, die aan zijn voeten zat en aanhankelijk naar hem opkeek.

In (15) volgt op de vrije indirecte gedachte een geval van complementatie (*Hij herinnerde zich hoe...*), die zelf weer gevolgd wordt door een stilzwijgende vraag die het personage zichzelf stelt, in vrije indirecte rede (*had zij haar moeder eigenlijk wel gekend?*, zonder uitleidende zin). Deze passage begint dus met een enkele zin waarbij het perspectief van de lezer maximaal nabij Max is, om dan over te gaan naar een voorstelling waarbij het wat afstandelijker is, en telkens in mindere of meerdere mate met de visie van de verteller vermengd. Deze stijl past goed bij een algemener kenmerk van Mulisch' roman dat ook al duidelijk te zien is in fragment (1), nl. dat de verteller inzicht geeft in de gedachten en gevoelens van *verschillende* personages. Kort na (15) treffen we de volgende passage aan (Onno en Ada, celliste bij het Concertgebouworkest, hebben een auto-ongeluk overleefd, maar Ada ligt nog in coma):

- (17) De avond van die dag, op weg naar Keyzer, waar hij om zeven uur met Max had afgesproken, keek Onno geschrokken naar het Concertgebouw: hij was totaal vergeten het orkest te bellen! Straks was er een abonnementsconcert! Toen hij aan de portier van de artiesten-ingang vroeg of er iemand van de administratie was, kwam Marijke langs met haar klarinet. Toen hij haar vertelde wat er was gebeurd,

trok de kleur uit haar gezicht en met twee armen klemde zij het foe-draal tegen haar borst, als een kind dat beschermd moest worden. Zij zou het bericht doorgeven en wilde Ada meteen morgen bezoeken.

De twee zinnen na de dubbele punt zijn vrije indirecte rede in de traditio-nele zin van het woord. We zien twee keer in één zin gecombineerd som-mige formuleringen die aan het personage moeten worden toegeschreven (de uitroepen, *Straks*), en andere die duiden op rapportage door de verteller (de derde persoon en de verleden tijd). We komen wel heel dicht bij Onno, maar toch niet helemaal – de verteller ‘filtert’ soms meer, soms minder, maar toch duidelijk. Nog sterker, meer samenvattend, gebeurt dat in geval-len van de complementconstructie (*vroeg of er iemand ...was, vertelde wat er gebeurd was*). Nog binnen dezelfde alinea, aan het eind, komt dan nog een VIR-passage (*Zij zou...bezoeken*), waarin ook het perspectief van Marijke relatief nabij is: het is een weergave van haar verbale reactie op wat Onno vertelt, en *morgen* is de dag na het weergegeven gesprek. Dit geval is ook interessant omdat het laat zien dat het bij VIR kan gaan om een vermenging van perspectieven van de verteller en *meerdere* personages: het gaat hier om wat Marijke zegt, maar tegelijk ook om wat Onno hoort – er wordt immers een gesprek weergegeven. De vermenging van gezichtspunten in VIR is dus een kwestie van interpretatie van een combinatie van taalelementen in een gegeven context, niet van de grammaticale opbouw van de desbetreffende zin als zodanig.¹⁵ Exact dezelfde zin kan ook een weergave zijn van alleen maar Marijkes perspectief, gefilterd door de verteller; bijvoorbeeld:

(18) Zij zei niets, maar nam wel een besluit. Zij zou het bericht doorgeven en wilde Ada meteen morgen bezoeken.

Alle tot nu toe besproken gevallen van minder directe rede zijn zelfstandig, dus niet gecombineerd met een *Inquit*-constructie, maar ook dat komt regelmatig voor. Bijvoorbeeld:

15 Een ander voorbeeld waarin het hoordersperspectief ‘meespeelt’, is (20) hieronder. Dit maakt ook nog eens duidelijk hoezeer het een kwestie is van interpretatie, mede gestuurd door elementen in de context, in welke mate in de weergave van een gesprek het perspectief van de toegesprokene een rol speelt. Terwijl er bij de slotzin van (17) eigenlijk geen elemen-ten zijn die een bepaalde kant opsturen, stuurt de expliciete vermelding van *aanhoren* in (20) sterk in de richting van ‘mee laten spelen’ van het hoordersperspectief. Ook voorbeeld (24) is in dit verband interessant: eerst is er een complementconstructie met *lezen* als ma-trixpredicaat, en vervolgens een weergave, hier in DR, van wat een Turkse spreker volgens de krant gezegd heeft; dit alles maakt het lezersperspectief in dit geval zelfs dominant.

- (19) Boven aan de steile trap stond de droefgeestige hongarse portier, na de opstand van elf jaar geleden uit Boedapest gevlucht. Ada was net binnengekomen, zei hij met een gezicht waaruit sprak, dat ook dat er uiteindelijk niets toe deed.
- (20) Zij aten wildzwijn en Onno weidde uit over zijn binnenlandspolitieke wederwaardigheden, die Max en Ada beleefd aanhoorden. Er werd nu een Grote Sprong Voorwaarts gemaakt, zei hij, waarmee eindelijk werd verwezenlijkt wat zijn vader en zijn vrienden in 1945 hadden voorkomen.

Het eerste van deze twee gevallen bevat daadwerkelijk een uitleidende *Inquit*-zin, terwijl de rapporterende zin in (20) de gerapporteerde zin op een grens tussen twee deelzinnen onderbreekt (vgl. voorbeeld (9) en noot 6). Het laatste is (in ieder geval in *De ontdekking van de hemel* veel) frequenter dan het eerste.

Ook zijn er gevallen van ‘minder dan directe rede’ van het nog iets indirectere type uit de rijen 4/5 van Tabel 5, bijvoorbeeld, in twee gesprekken tussen Quinten en zijn leermeester Themaat:

- (21) ‘Weet je wat het met jou is, Kuku,’ zei meneer Themaat de volgende dag, met de berusting van iemand die zijn meester had gevonden, ‘jij... Enfin, laat maar. Ik weet niet wat het met jou is.’
Daarop vertelde hij Quinten, dat hij voor de zoveelste keer in de roos had geschoten. [...]
Via het spinneweb, zei hij, was Quinten gestoten op de ‘homomen-sura-these’: Protagoras’ stelling, dat de mens de maat was van alle dingen.
- (22) ‘Trouwens, herinner je je nog dat boek van Bibiena, waar je vroeger zo graag in keek?’
Nee, dat wist Quinten niet meer, maar toen hij het weer zag ontwaakte er een vage herinnering in hem.

In de laatste zin van (21) verwijst het subject *hij* van de *Inquit*-constructie naar meneer Themaat, maar die zal Quinten zelf gewoon aangesproken hebben met een 2^e persoons voornaamwoord (DR zou zijn ‘Via het spinneweb ben je gestoten op...’); de aanduiding met de eigennaam is hier dus relevant op het vlak van de communicatie tussen verteller en lezer, waardoor dat hier nog prominenter is dan in de ‘gewone’ VIR (waarin een 3^e persoons voornaamwoord gebruikt zou zijn). Voorbeeld (22) bevat geen

Inquit-constructie, maar het vertoont eenzelfde soort vermenging van vertellers- en personageperspectief: net als in (21) komt het gebruik van de eigenaam *Quinten* voor rekening van de verteller, terwijl het antwoord *Nee* op de vraag van meneer Themaat rechtstreeks van het personage Quinten komt.

Zonder de weergave van dat ontkennende antwoord (met alleen *Dat wist Quinten niet meer*) lijkt de zin geen enkele talige aanwijzing te bevatten voor een of andere vorm van perspectiefvermenging, en in z'n totaliteit een geval van beschrijving door de verteller te zijn. Toch is het duidelijk dat de zin, in deze context, wel degelijk *gelezen* kan worden als tot op grote hoogte een weergave van Quintens eigen antwoord op de vraag ('Dat weet ik niet meer'). Dit heeft potentieel verstrekkende gevolgen voor de analyse van allerlei ogenschijnlijk beschrijvende vertellerstekst, maar daar ga ik nu niet verder op in.

Het beeld dat tot dusver oprijst, is dat in *De ontdekking van de hemel* naast DR voortdurend een groot scala aan varianten van minder dan directe rede voorkomt, zonder onderscheid tussen meer en minder centrale personages (bv. respectievelijk Onno in (20) en de portier in (19)), waarbij dus sommige elementen meer voor rekening van personages komen en tegelijkertijd andere meer voor die van de verteller. Dat doet zich regelmatig zelfs voor in gevallen van complementatie (geassocieerd met indirecte rede). In fragment (1) komt, op ongeveer twee derde, bijvoorbeeld de volgende zin voor:

(23) ... hij vond dat er nu geen valse hoop gewekt mocht worden bij Quinten.

We zien hier een gedachteweergave in een complementzin, maar de tijdsbepaling *nu* daarin slaat op de situatie van het personage (Onno) in het verhaal: dat personage is het deiktisch centrum, niet de verteller. Als dezelfde Onno zich tegen het eind van het verhaal in een bibliotheek in Rome bevindt, pakt hij op een gegeven moment een Nederlandse krant van de leestafel:¹⁶

16 Het gebruik van kleine letters in bijvoeglijke naamwoorden die van geografische namen zijn afgeleid ("turk", "hollands") in plaats van hoofdletters ("Turk", "Hollands") is een eigenaardigheid van Mulisch' spelling.

- (24) Staande las hij, dat gisteren in Rome het proces was begonnen tegen een turk, die vier jaar geleden een moordaanslag had gepleegd op de paus. 'Ik ben Jezus Christus,' had hij uit zijn zwaargetraliede kooi geroepen, – 'het einde van de wereld is nabij!' Dat hij dit nu via een hollandse krant moest vernemen.

Net als in (23) staat in de complementzin, hier bij *las hij*, een tijdsbepaling met het personage als deiktisch centrum en niet de verteller: *gisteren* slaat op de dag voorafgaande aan het moment van lezen in de krant, in traditionele termen eerder een kenmerk van VIR dan van IR. De combinatie van verleden-werkwoordstijd met aan de actualiteit gebonden tijdsbepalingen kan dus niet gezien worden als een formeel kenmerk van VIR (contra Banfield 1982, Nikiforidou 2010), zoals ook al eerder vastgesteld door Fludernik (1993: paragraaf 4.1) en Vandelanotte (2009: 106-108). Naast tijdsbepalingen kunnen ook andere elementen die in hoofdzinnen normaliter verteller-georiënteerd zijn, in complementzinnen optreden met een orientatie op het personage (in bv. *Ofschoon Quinten er geen enkele keer naar had gevraagd, veronderstelde Onno dat hij natuurlijk meer wilde weten van de tien geboden* komt het oordeel 'natuurlijk' voor rekening van Onno). Het is dus eigenlijk heel algemeen mogelijk voor allerlei elementen die vaak kenmerkend geacht worden voor VIR, om op te treden in IR. In de woorden van Fludernik (2005: 562): 'Although indirect speech is supposed to be untainted by characters' expressivity, there are in fact numerous cases of such mimicry' (zie ook Fludernik 1993: hoofdstuk 4). Het alternatief is om gevallen als (23) en (24) ook als VIR te classificeren, in navolging van bv. Leech & Short (2007: 265-266), maar dat zou natuurlijk in strijd zijn met het criterium van de hoofdzinssyntaxis voor VIR (zie verder ook Vandelanotte 2009: 111-113).

De rest van fragment (24) bevat ook nog andere gevallen waar de klassieke categorieën niet voldoen om *precies* aan te geven hoe de perspectieven georganiseerd zijn. De directe rede in de tweede zin is toe te schrijven aan de Turkse aanslagpleger, maar we begrijpen deze woorden, in het Nederlands gesteld, toch primair als weergegeven in de krant zoals gelezen door Onno, nl. onder invloed van de eerste zin. De kwalificaties in de rapporterende zin, bv. de *zwaargetraliede kooi* zijn evenmin helemaal van de verteller (ondanks de vertellende verleden tijd), maar een combinatie van de weergave in de krant en Onno's lezing ervan (en misschien zag hij wel een foto). Aan het eind van het fragment staat een zin die er uitziet als een losse bijzin (zonder hoofdzin). We begrijpen die zin als een behoorlijk rechtstreekse uitdrukking van Onno's verwondering. Een weergave in DR

zou zijn *Dat ik dit nu via een hollandse krant moet vernemen!*, met dezelfde zinsbouw. Syntactisch is dit een geval van *insubordinatie* (Evans 2007; voor meer Nederlandse gevallen, zie Boogaart 2015: hoofdstuk 11), een bijzinsconstructie zonder hoofdzin die *op zichzelf* een bepaalde emotionaliteit uitdrukt. Dat dit lijkt op VIR komt dus niet zozeer doordat de zin formeel de bouw van een hoofdzin heeft (die heeft hij niet), maar doordat we de verantwoordelijkheid voor een zinsbouw-met-een-bepaalde-functie primair aan het personage toeschrijven, zij het wel duidelijk als onderdeel van het relaas van de verteller.

Al met al is het duidelijk dat de verteller in Mulisch' roman het perspectief van veel verschillende personages presenteert, en daarbij zelf regelmatig duidelijk als regisseur aanwezig is. Het is juist in dit opzicht dat de stijl van *De ontdekking van de hemel* sterk verschilt van die van *De avonden* van Gerard Reve, waaruit fragment (2) afkomstig is. Bij Reve ontbreekt minder dan directe rede geheel, niet alleen VIR-achtige combinaties, maar ook complementconstructies (indirecte rede): een zoekactie in de digitale versie (e-boek) levert op dat alle gevallen van 'dacht/zei(,) dat' uitsluitend voorkomen in weergegeven gesprekken en gedachten, nooit in vertellers-tekst.¹⁷ De verhouding tussen de lezer en de perspectieven van verteller en personages varieert in het geheel niet in de roman van Reve.

Ook in andere opzichten die voor redeweergave van belang zijn, is het laatste boek zagezegd veel 'strakker' georganiseerd dan de roman van Mulisch. In (2) krijgen we van de moeder en van Joop alleen te horen wat ze *zeggen*, terwijl we van Frits, en alleen van Frits, ook te horen krijgen wat hij *denkt*. Leech & Short (2007 [1981]: hoofdstuk 10) stellen dat directe redeweergave voor taalgebruik normaal is, omdat dat waargenomen en dus 'afgebeeld' kan worden, terwijl directe rede voor de weergave van gedachten een krachtige *verschuiving* naar het perspectief van het personage impliceert, juist omdat gedachten niet waargenomen kunnen worden. Dit verschil is in *De avonden* zagezegd maximaal uitgebuit, waardoor we van precies één personage, Frits van Egters, te weten komen hoe hij de wereld waarin hij leeft, inwendig ervaart. Ook van anderen krijgen we wel een beeld van wat ze denken, maar alleen via wat ze zeggen. Omdat we hun gedachten nooit apart horen, is er nooit een discrepantie tussen denken en zeggen, terwijl dat bij Frits zagezegd schering en inslag is. Het beeld dat zich opdringt,

17 De vertellerstekst in *De avonden* bevat wel een klein aantal gevallen van complementconstructies die het perspectief van hoofdpersoon Frits aanduiden, telkens met andere werkwoorden dan *denken* en *zeggen*: *hij had gedroomd dat...*, *zag hij dat...*, *overtuigde zich dat...* en *wist, dat...* (2x).

is duidelijk: je kunt van niemand anders dan jezelf ècht weten hoe die de wereld en het leven ervaart. Men kan in gezelschap wellevendheid aan de dag leggen, en zo een zekere sociale samenhang in stand helpen houden, maar intussen kan iemand daar inwendig volstrekt vervreemd van zijn, zonder dat je daar ook maar iets van door hebt. In *De ontdekking van de hemel* krijgen we daarentegen van heel veel deelnemers aan het verhaal-gebeuren zowel te horen wat ze zeggen als wat ze denken. En niet alleen dat: voortdurend ‘filtert’ en regisseert de verteller ook die weergave van de taalhandelingen en gedachten van de personages.

Op dit punt kunnen we een verband leggen tussen de combinaties van taalelementen die deze effecten constitueren op het microniveau van de teksten, en een macroniveau van interpretatie: het boek *De ontdekking van de hemel* bevat een proloog, een aantal intermezzo’s en een epiloog, waaruit de lezer leert dat alles wat er in de roman gebeurt, begrepen moet worden als de minutieuze uitvoering van een allesomvattend hemels plan (en dat deze bijzondere constructie zelf door Mulisch gecreëerd is), zonder dat de betrokkenen daar ook maar enig besef van hebben. Wat dat betreft is die roman ongeveer het volkomen tegendeel van *De avonden*; in de woorden van tijdgenoot W.F. Hermans (geciteerd in Calis 1999: 290) is dat een boek dat “een machine beschrijft, doch niet vermeldt waar deze machine voor dient, hoe zij is geconstrueerd enz. enz., maar hoe de raderen knarsen en hoe de olie uit de naven druppelt.” *De ontdekking van de hemel* presenteert daarentegen een wereld en z’n geschiedenis (evenals het boek zelf) als een constructie, waarvan de onderdelen tot in detail met elkaar samenhangen doordat ze uitvloeisel zijn van een plan (zonder dat de deelnemers dat hoeven te doorzien) – zo staat de weergave van communicatie en denken in het verhaal onder controle van degene die het verhaal construeert. *De avonden* presenteert een wereld waarin van alles gebeurt en gezegd wordt waarin geen samenhang te onderkennen is; er zijn alleen de waarneembare uitingen en de strikt persoonlijke gedachten, zonder de mogelijkheid om een groter geheel te overzien – zo staat de weergave van communicatie en denken op geen enkele manier onder controle van iemand die het verhaal construeert (terwijl de deelnemers soms wel zo te werk gaan als ze het hebben over taal en denken van anderen).¹⁸ De stilistische keuzes die in deze twee romans gemaakt zijn, zijn niet per se *noodzakelijk* voor deze

18 In Stukker & Verhagen (2019) leggen we ook nog een verband met een verschil in stijl in zinnen waarin verhaalgebeurtenissen verteld worden, t.w. het frequentere gebruik van rechte volgorde bij Reve en van inversie bij Mulisch.

macro-verschillen, maar ze passen daar wel heel goed bij, en dat draagt zeker bij aan de (ervaren) coherentie en kwaliteit van de teksten.

Maar naast deze verschillen, betekenisvol als ze zijn, is er stilistisch ook een belangrijke overeenkomst tussen de teksten van Mulisch en Reve in het domein van redeweergave: in beide speelt de Citeer-constructie een (zeer) ondergeschikte rol. Dat wil zeggen: ze staan samen, en samen met Bijbelvertalingen gericht op een optimaal communicatief effect, tegenover de vorm van redeweergave die kenmerkend is voor meer traditionele bijbelvertalingen zoals NBG-1951 (3) en GNB (5). Mijn voorstel is dat een systematisch, prominent gebruik van de Citeer-constructie in een heel stuk tekst die tekst een theaterachtig karakter geeft. Het wordt vooral een representatie van dialoog: meer voorstelling, minder vertelling. Anders gezegd: bij overheersend gebruik van de Citeer-constructie is de verteller tamelijk ver buiten beeld, en neemt de lezer de weergegeven interactie meer waar zoals een toeschouwer een toneelstuk, vergelijkbaar met de positie van iemand die anderen een gesprek hoort voeren. Bij overheersend gebruik van de *Inquit*-constructie daarentegen (en ook van complementatie) is de geconstrueerde communicatiesituatie primair die tussen een verteller en een lezer, waarbij uitspraken en gedachten van personages voor het verloop van die communicatie uiteraard wel relevant zijn. De effectiviteit, in ieder geval in hedendaags Nederlands, van de stijl waarin Guus Kuijer het verhaal van Kaïn en Abel vertelt in (6), is precies daarin gelegen dat er een persoonlijkheid als verteller van het verhaal naar voren komt, terwijl de traditionele vertalingen, in lijn blijvend met de brontekst, alleen maar toneelaanwijzingen geven over de identiteit van de personages die voor bepaalde stukken tekst verantwoordelijk zijn. Het onderscheid tussen toneeltekst en verhalende tekst is geen scherpe grens, maar het is wel zo dat een tekst die heden ten dage als roman gepresenteerd wordt, een verteller impliceert die communiceert met de lezer. In het algemeen maakt dat begrijpelijk dat de *Inquit*-constructie meer dan 10 keer frequenter is dan de Citeer-constructie (zie noot 9), en ook dat de werkwoorden die er (naast *zeggen*) in voorkomen veel minder vaak dan die in de *Inquit*-constructie een subjectief-evaluerend karakter hebben (zie de bespreking bij Tabel 4 hierboven); om in toneeltermen te blijven: bij de Citeer-constructie past beter dat het werkwoord in het algemeen niet veel meer dan een soort regie-aanwijzing is. Meer specifiek maakt het ook begrijpelijk dat de boeken van Mulisch en Reve, bij alle verschillen, op dit punt samen tegenover een traditionele Genesis staan. Beide Nederlandse romans worden gepresenteerd door een verteller, hetgeen weerspiegeld wordt door de prominentie van constructies waarin die als communicator geïmpliceerd is (waaronder

de *Inquit*-constructie) – bij Mulisch een verteller die het verhaal behoorlijk duidelijk construeert, zichtbaar in de grote variatie in redeweergave, bij Reve eentje die vrijwel alleen maar registreert, zichtbaar in het vrijwel ontbreken van andere soorten rapporterende zinnen dan *Inquit*-constructies en van mengvormen in gerapporteerde zinnen.

6 Besluit

Specifieke conclusies over de samenhang tussen grammatica, stijl en interpretatie bij Mulisch, Reve en bewerkingen van Genesis zijn in het bovenstaande al vervat. Meer algemeen kan hier vastgesteld worden dat deze demonstratie laat zien dat de stilistiek kan profiteren van een grammaticale invalshoek (vgl. Fagel-de Werd 2015). De klassieke narratologie, zouden we kunnen zeggen, wordt gedomineerd door een onomasiologische benadering: men probeert de verbanden tussen vorm en interpretatie in het domein van redeweergave met zuiver conceptuele criteria in kaart te brengen, hetgeen in eerste instantie tot een ogenschijnlijk overzichtelijke indeling in categorieën leidt, die bij toepassing op concrete teksten echter voortdurend tot de noodzaak van verfijningen en uitzonderingen leidt – van het type ‘de indirecte rede kan soms ook bepaalde kenmerken van de vrije indirecte rede hebben’, ‘het onderscheid is niet altijd precies te zien’. Een versterking van de semasiologische benadering, waarin de talige vorm leidend is, werkt hier heilzaam, in die zin dat systematiek in de verbanden tussen vorm en interpretatie hersteld kan worden: verschillende talige constructies leveren hun eigen bijdrage aan de interpretatie van gezichtspunten in een tekst. De ‘prijs’ die daarvoor betaald moet worden is dat het idee van een beperkt aantal taalonafhankelijk te bepalen vormen van redeweergave opgegeven moet worden – maar dat lijkt mij eigenlijk helemaal geen verlies, eerder opheldering.

Een inhoudelijk interessant resultaat voor het onderzoek naar de effecten van redeweergave in narratieve teksten is dat we in het bovenstaande enkele keren gezien hebben (fragmenten (17) en (24)) dat er bij minder dan directe rede sprake is van vermenging van de perspectieven van personages, en niet alleen maar van verschuiving van het vertellersperspectief naar een personageperspectief. In het algemeen worden verschillende vormen van redeweergave juist in die termen gekarakteriseerd, en dit resultaat noopt dus tot een heroverweging van deze karakterisering en tot reflectie op de vraag waarom zo’n conceptueel ogenschijnlijk helder verschil niet formeel gemarkeerd wordt.

Ook voor de studie van de grammatica levert stilistisch onderzoek winst op. Het zojuist genoemde punt is bijvoorbeeld evenzeer relevant voor de karakterisering van diverse grammaticale constructies, in het bijzonder die met een deiktische betekeniscomponent. Meer specifiek hebben we kunnen vaststellen dat in ieder geval het Nederlands naast complementatie nog een andere constructie kent die een hoge mate van verantwoordelijkheid van de verteller voor de weergegeven taaluiting of gedachte kan uitdrukken. De *Inquit*-constructie valt functioneel niet samen met complementatie, maar de analyse van het stilistische effect ervan maakt wel duidelijk dat een karakterisering ervan als directe-rede-constructie niet adequaat is. Een meer algemene conclusie, met ook methodische implicaties, die hierbij aansluit is dat constructiebetekenissen, in ieder geval in dit domein, subtiel zijn. Een af en toe gebruikte Citeer-constructie doet het verhalende karakter van een tekst niet teniet en is ook helemaal niet uitgesloten (zie fragment (1) – er kunnen ook andere redenen zijn, bv. van informatie-structurele aard, om een bepaalde constructie te gebruiken). Maar bij herhaling, en zeker bij duidelijk overheersend gebruik, komt de functionele lading toch duidelijk naar voren, zoals voor het verschil tussen de Citeer-constructie en de *Inquit*-constructie in de aangehaalde Bijbelvertalingen goed te zien is. Stilistisch onderzoek is aldus taalkundig relevant alleen al omdat het een bron vormt voor empirische evidentie voor hypothesen over zulke subtiële effecten, en soms, zoals in dit geval, ook om een taalkundige analyse aan te scherpen.

Over de auteur

Arie Verhagen, Universiteit Leiden
E-mail: A.Verhagen@hum.leidenuniv.nl

Referenties

- Augustinus, Liesbeth, Vincent Vandeghinste & Frank Van Eynde (2012). Example-based treebank querying. In: *Proceedings of the 8th international conference on language resources and evaluation* (= LREC-2012). Istanbul, Turkey, 3161-3167.
- Austin, John L. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- Banfield, Ann (1982). *Unspeakable sentences. Narration and representation in the language of fiction*. Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Benveniste, Émile (1958). De la subjectivité dans le langage. *Journal de psychologie normale et pathologique* 55, 257-265. (Herdruckt in *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Éditions Gallimard, 1966, 258-266).
- Boogaart, Ronny (2015). *Een sprinter is een stoptrein zonder WC. De sturende kracht van taal*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boven, Erica van & Gillis Dorleijn (2013). *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Derde, herziene druk. Bussum: Coutinho.
- Broekhuis, Hans & Norbert Corver (2018). *Syntax of Dutch, Verbs and verb phrases, Vol. 2*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Calis, Piet (1999). *De vrienden van weleer. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Colleman, Timothy (2009). Verb disposition in argument structure alternations: A corpus study of the dative alternation in Dutch. *Language sciences* 31, 593-611.
- Collins, Chris & Phil Branigan (1997). Quotative inversion. *Natural language and linguistic theory* 15, 1-41.
- Croft, William (2001). *Radical Construction Grammar. Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Dąbrowska, Ewa (2010). Naive v. expert intuitions. An empirical study of acceptability judgments. *The linguistic review* 27, 1-23.
- Evans, Nicholas (2007). Insubordination and its uses. In: Irina Nikolaeva (red.), *Finiteness: Theoretical and empirical foundations*. Oxford: Oxford University Press, 366-431.
- Fagel-de Werd, Suzanne (2015). *De stijl van gewoon proza*. Proefschrift Universiteit Leiden <<http://hdl.handle.net/1887/31606>>.
- Fludernik, Monika (1993). *The fictions of language and the languages of fiction*. London/New York: Routledge.
- Fludernik, Monika (2005). Speech representation. In: David Herman, Manfred Jahn & Marie-Laure Ryan (red.), *Routledge encyclopedia of narrative theory*. London/New York: Routledge, 558-563.
- Foolen, Ad, Ingrid van Alphen, Eric Hoekstra, Henk Lammers, Harrie Mazeland & Esther Pascual (2006). Het quotatieve *van*. Vorm, functie en sociolinguïstische variatie. *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 76, 137-149.
- Geeraerts, Dirk (2010). *Theories of lexical semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Haafden, Ton van (1991). *De interpretatie van verzwegen subjecten*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

- Haeseryn, Walter, Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij & Maarten C. van den Toorn (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene uitgave. Groningen, etc.: Martinus Nijhoff uitgevers & Wolters Plantyn <<http://ans.ruhosting.nl/e-ans/>>.
- Haiman, John & Sandra A. Thompson (red.) (1988). *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Hilpert, Martin (2014). *Construction Grammar and its application to English*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jackendoff, Ray (1972). *Semantic interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Leech, Geoffrey & Mick Short (2007). *Style in fiction. A linguistic introduction to English fictional prose*. Second edition. Harlow, etc.: Pearson Longman.
- Leeuwen, Maarten van (2015). *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken*. Proefschrift Universiteit Leiden. Utrecht: LOT <<http://hdl.handle.net/1887/32770>>.
- Lodewick, H.J.M.F. (1975). *Literaire kunst*. Den Bosch: Malmberg.
- Luif, Jan (1990). Zijn zinnen in de directe rede bijzinnen? In: J.B. den Besten, A.M. Duinhoven & J.P.A. Stroop (red.), *Vragende wijs: Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis. Bundel aangeboden aan Leopold Peeters bij zijn afscheid als Hoogleraar Historische Taalkunde van het Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Rodopi, 114-121.
- McCawley, James D. (1982). Parentheticals and discontinuous constituent structure. *Linguistic inquiry* 13, 91-106.
- Nikiforidou, Kiki (2010). Viewpoint and Construction Grammar. The case of *past + now*. *Language and Literature* 19, 265-284.
- Nuyts, Jan (2001). *Epistemic modality, language, and conceptualization. A cognitive-pragmatic perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Onrust, Margreet, Arie Verhagen & Rob Doeve (1993). *Formuleren*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Park, Chongwon & Bridget Park (2017). Cognitive Grammar and English nominalization: Event/result nominals and gerundives. *Cognitive linguistics* 28, 711-756.
- Reinhart, Tanya (1975). Whose main clause? (Point of view in sentences with parentheticals). In: Susumo Kuno (red.), *Harvard studies of syntax and semantics: Vol 1*. Cambridge, MA: Dept. of Linguistics, Harvard University, 127-171.
- Rijpma, E. & F.G. Schuringa (1972). *Nederlandse spraakkunst*. Bewerkt door J. van Bakel. 24^e druk. Groningen: Wolters-Noordhoff <https://www.dbnl.org/tekst/rijp000nede01_01/>.
- Schellhout, Carla (2000). Corpus-based analysis of parenthetical reporting clauses. In: Frank Van Eynde, Ineke Schuurman & Ness Schelkens (red.), *Computational linguistics in the Netherlands 1998*. Amsterdam: Rodopi, 147-159.
- Stukker, Ninke & Arie Verhagen (2019). *Stijl, taal en tekst. Stilistiek op taalkundige basis*. Leiden: Leiden University Press.
- Vandelanotte, Lieven (2004). Deixis and grounding in speech and thought representation. *Journal of pragmatics* 36, 489-520.
- Vandelanotte, Lieven (2009). *Speech and thought representation in English: A cognitive-functional approach*. Berlin/New York: Mouton De Gruyter.
- Vandelanotte, Lieven & Kristin Davidse (2009). The emergence and structure of *be like* and related quotatives. *Cognitive linguistics* 20, 777-807.
- Verhagen, Arie (2003). The Dutch *Way*. In: Arie Verhagen & Jeroen van de Weijer (red.), *Usage-based approaches to Dutch*. Utrecht: LOT, 27-57.
- Verhagen, Arie (2005a). *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*. Oxford: Oxford University Press.

- Verhagen, Arie (2005b). Constructiegrammatica en 'usage based' taalkunde. *Nederlandse taalkunde* 10, 197-223.
- Verhagen, Arie (2009). The conception of constructions as complex signs. Emergence of structure and reduction to usage. *Constructions and frames* 1, 119-152.
- Verhagen, Arie (2010). Taalkundig denken. Denken als een taalkundige. *Levende talen magazine* 97, 20-24.
- Vliegen, Maurice (2014). 'Allemaal subjectief', sneerde ze. Citaatuitleidende werkwoorden in landelijke Nederlandse dagbladen in 1950/1 en 2002. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 36, 197-224.
- Vries, Mark de (2006). Reported direct speech in Dutch. In: Jeroen van de Weijer & Bettelou Los (red.), *Linguistics in the Netherlands 2006*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 212-223.
- Vries, Mark de (2008). Asymmetric Merge and Parataxis. *Canadian journal of linguistics – Revue canadienne de linguistique* 53, 355-386.